

Onderzoek naar de Vervanging van het begrip 'Omstanders': Uitgewerkt in de casus Amersfoort 1940-1945

Luuk Noordmans
4635787

Eindopdracht Onderzoeksseminar-B
Studie Geschiedenis te Universiteit Utrecht
Ingeleverd op 14-06-2024

Laatste feedback verwerkt op 19-11-2024

Universiteit
Utrecht

De verschillende soorten Amersfoortse omstanders tijdens de Tweede Wereldoorlog

Luuk Ietze Noordmans

Inhoud

Inleiding	4
<i>Wat zijn Omstanders?</i>	4
<i>Alternatief voor ‘Omstanders’</i>	5
<i>Werkwijze</i>	6
Amersfoortse Context	8
Intentionele Medeplichtigen	9
<i>Collaborateurs</i>	9
<i>Begunstigden</i>	11
Niet-intentionele Medeplichtigen	12
<i>Niet-intentionele medeplichtigen zonder overheidsfunctie</i>	12
<i>Niet-intentionele medeplichtigen met overheidsfunctie</i>	13
Verzetslieden	15
<i>Kleinschalig verzet</i>	15
<i>Grootschalig verzet</i>	16
<i>Georganiseerd verzet</i>	16
Conclusie	17
Bronnen	19
Bibliografie	20

Inleiding

Het was een sombere dag voor veel Amersfoortse Joden. Terwijl ze door de stad liepen op weg naar het station werden ze vaarwel gezegd door verdrietige stadsgenoten die langs de weg stonden. Amersfoortse politiefunctionarissen brachten hen naar de trein die naar kamp Westerbork zou leiden.¹ Deze gebeurtenis vond plaats op 18 augustus 1942. Vijf dagen later werd een ander groot deel van de Amersfoortse Joden gedwongen te verhuizen naar Amsterdam, wederom onder begeleiding van de Amersfoortse gemeentepolitie. Opnieuw werden ze uitgezwaaid door droevig gestemde Amersfoorters die wèl in de stad mochten blijven.² Al deze mensen stonden passief langs de weg toe te kijken terwijl honderden Joden vanwege het vergaande racisme van de Nazi's hun woonplaats moesten verlaten. Dit is het klassieke beeld van de omstander, het passieve toekijken terwijl er onrecht plaatsvindt. Toch is het niet helemaal passend om al deze mensen onder die ene term 'omstanders' te scharen.

Veel mensen hebben een specifiek beeld van omstanders als passieve mensen die toekijken wanneer iemand of een groep onrecht wordt aangedaan. Als het om omstanders in relatie tot de Jodenvervolging gaat, is het net een beetje anders. In de historiografie daarvan wordt de term gebruikt om de derde partij, naast de daders en slachtoffers, te beschrijven.³ Hoewel 'omstanders' al langer bestond en gebruikt werd, kreeg de term pas bredere verspreiding door het werk van Raul Hilberg. Hij zag in dat omstanders een grote rol hadden tijdens de Jodenvervolging. Er is veel kritiek op de term 'omstanders', onder andere van Mary Fullbrook, maar verrassend genoeg ook van Hilberg zelf.⁴ Hilberg erkent namelijk dat er veel verschillende soorten omstanders zijn, waarvoor hij later verschillende categorieën bedacht.⁵ Gezien de grote variatie in soorten omstanders was dit essentieel om iets nuttigs te zeggen over deze derde partij bij de Jodenvervolging. Desondanks zijn de categorieën die Hilberg gebruikt onvolledig en onjuist. Dit artikel biedt vervangende categorieën, die direct worden toegepast op een specifieke casus, in dit geval de Jodenvervolging in Amersfoort.

Wat zijn Omstanders?

De term 'omstanders' naast de concretere termen daders en slachtoffers, is een zo alomvattend concept dat het eigenlijk niet te hanteren is. Als 'omstanders' alles omvat wat niet dader of slachtoffer is, dan wordt niet genoeg nadruk gelegd op de verschillende soorten omstanders. Fullbrook zoomt in op de verschillende soorten omstanders die actief de Nazi's hielpen bij de Jodenvervolging of er zelf beter van werden.⁶ Ze beargumenteert dat wanneer

1 Kees Ribbens, 'Zullen wij nog terugkeeren.....' *De Jodenvervolging in Amersfoort tijdens de Tweede Wereld Oorlog* (Amersfoort 2002), 52.

2 Archief Eemland, 0384-22 t/m 25, Dagboeken van W.J. Vaatstra, met bijbehorende stukken, 1939-1949, [1952-1957], 2012 (Amersfoort), 918-919.

3 René Schlott, "Raul Hilberg and His "Discovery" of the Bystander", in *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History* ed. Christina Morina and Krijn Thijs (New York/Oxford: Berghahn, 2019), 36-51, aldaar 38

4 Schlott, "Raul Hilberg and His "Discovery" of the Bystander", 46.

5 Ibid. 41

6 Mary Fullbrook, "Bystanders: Catchall Concept, Alluring Alibi, or Crucial Clue?", in *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History* ed. Christina Morina and Krijn Thijs (New York/Oxford: Berghahn, 2019), 15-35, aldaar 30-31.

men kijkt naar omstanders, de schuldvraag beperkt wordt tot een te kleine groep daders, terwijl omstanders ook schuld kunnen hebben.⁷ Daarnaast worden omstanders geassocieerd met passief toekijken.⁸ Het is echter onjuist om alle omstanders op deze wijze te kwalificeren. Er waren namelijk ook veel mensen die zich verzetten tegen het racistische beleid van de Nazi's die door de algemene term 'omstanders' onder dezelfde noemer vallen als burgers die met de bezetter samenwerkten. Het is in de eerste plaats onjuist om verzetslieden als 'omstanders' te kwalificeren, aangezien verzet tegen het Duitse beleid grote invloed kon hebben.

Afgezien van het welbekende georganiseerde verzet dat in geheel Europa plaatsvond, vond er ook individueel kleinschalig verzet plaats, wat grote gevolgen had. Jacques Semelin onderzocht dit in Frankrijk. Hij kwam tot de conclusie dat een groot deel van de Franse bevolking de Joden hielp met kleine gebaren.⁹ Deze kleine gebaren konden van vriendelijke en hoopgevende gezichtsuitdrukkingen tot aan levensreddende spontane acties reiken. Deze acties zorgden naast andere factoren voor een kleiner aantal gedeporteerde joden in Frankrijk ten opzichte van de rest van West-Europa.¹⁰ De overkoepelende term voor deze kleine gebaren wordt 'social reactivity' genoemd, omdat dit een spontane reactie was op bepaalde gebeurtenissen en overall in Frankrijk plaatsvond.¹¹ Dit Franse onderzoek toont aan dat omstanders niet altijd passief toekeken. Het stereotype van de omstander als passief is dan ook niet juist als mensen die weerstand boden tegen de Jodenvervolging er ook onder vallen.

Toch noemt Hilberg de omstanders voornamelijk passief en onverschillig tegenover de Joden. Zelfs noemt hij specifiek Frankrijk als voorbeeld.¹² Naast het eerder beschreven verzet tegen de Jodenvervolging waren er ook omstanders die juist de bezetter hielpen bij de Jodenvervolging. Het is daarom belangrijk goed onderscheid te maken tussen de verschillende soorten omstanders. Gelukkig doen Hilberg en Fullbrook dat wel. Hilberg gebruikt 'omstanders' als een overkoepelende term waaronder hij 'helpers, gainers, messengers, rescuers, the Allies, neutral countries, and churches' schaaft.¹³ Het is vreemd dat landen en instanties onder de zelfde term, 'omstanders', vallen als individuen. Fullbrook doet het een stukje beter, zij maakt onderscheid tussen verschillende soorten omstanders die aan de kant stonden van de Nazi's.¹⁴ Dit zorgt echter wel voor een nog negatiever beeld van omstanders. Om alle soorten omstanders, van collaborateurs tot verzetsstrijders, goed te kunnen omvatten is een nieuw soort vocabulaire nodig waar de term 'omstanders' niet meer in past.

Alternatief voor 'Omstanders'

In dit nieuwe vocabulaire wordt de term 'omstanders' opgesplitst in drie andere termen, elk van die termen wordt daarna opgedeeld in twee of drie subcategorieën. De eerste benaming gaat over de 'omstanders' aan de kant van de dader. Die noem ik *intentionele*

7 Fullbrook, "Bystanders" 30.

8 Ibid. 17.

9 Jacques Semelin, "The Notion of Social Reactivity: The French Case, 1942-1944," in *Probing the Limits of Categorization*, 224-246, aldaar 227.

10 Semelin, "The Notion of Social Reactivity", 239.

11 Ibid. 236.

12 Schlott, "Raul Hilberg and His "Discovery" of the Bystander", 39.

13 Ibid. 41.

14 Fullbrook, "Bystanders" 31.

medeplichtigen. Hier vallen collaborateurs en begunstigen onder. De tweede groep gaat over de mensen waar het stereotype van ‘omstander’ bij past. Deze groep noem ik *niet-intentionele medeplichtigen*. Ik noem ze medeplichtig, omdat elke persoon die geen actie onderneemt tegen de Jodenvervolging, het de Duitsers makkelijker maakt.¹⁵ Hoewel men deze *niet-intentionele medeplichtigen* maar in beperkte mate schuld kan toekennen, is het voor de geschiedschrijving van de Jodenvervolging belangrijk te erkennen dat deze mensen op een negatieve manier de uitkomst van de Jodenvervolging hebben beïnvloed. Onder de *niet-intentionele medeplichtigen* schaar ik naast de gewone burgers, die niet direct iets met de Jodenvervolging te maken hadden, ook functionarissen van de overheid die dat vanwege hun functie wel hadden. Hierbij moet gedacht worden aan bureaucraten die niet bewuste acties ondernamen tegen de Joodse bevolking, maar bijvoorbeeld wel meer invloed en kennis hadden dan gewone burgers. De laatste groep is de groep die ik *verzetslieden* noem. Die omvat iedereen die op een of andere manier weerstand bood tegen de Jodenvervolging. De *verzetslieden* bestaan uit het kleinschalig verzet, zoals de kleine gebaren; het grootschalig verzet, het actief helpen van Joden met grote risico’s en het georganiseerde verzet. Ik noem het verzetslieden, omdat verzetsstrijder impliceert dat er altijd wapens aan te pas komen en het geweldloze verzet ook belangrijk is, zoals het onderzoek van Semelin aantoonde.

Bij het vervangende vocabulaire dienen nog wel een aantal zaken opgehelderd te worden. Zo is het belangrijk te beseffen dat de ene categorie of subcategorie de ander niet uitsluit. Mensen kunnen op het ene moment collaborateur zijn en het volgende een functionaris of zelfs een dader zijn. Fullbrook merkt dat ook op. Volgens haar veranderen ‘omstanders’ gedurende de tijd.¹⁶ Volgens Robert Ehrenreich zijn de posities van niet-daders/niet-slachtoffers constant in beweging.¹⁷ Die formulering veronderstelt dat het de mensen overkomt, terwijl aan de basis van zulke verschuivingen altijd actieve handelingen van personen ten grondslag liggen. Daarnaast is het ook mogelijk dat een persoon meerdere subcategorieën tegelijkertijd beslaat. Hoewel de subcategorieën niet vast staan en er zelfs overlap is, is het wel belangrijk om ze los van elkaar te bekijken en te benoemen. Door mensen in te delen in subcategorieën kan ervoor gezorgd worden dat verschillende deelnemers aan de geschiedenis niet over het hoofd gezien worden in onderzoek.¹⁸ Door bepaald gedrag te koppelen aan verschillende categorieën wordt het gemakkelijker om onderzoek te doen naar specifieke groepen. Ook kan zo eenvoudiger een transformatie van gedrag in kaart worden gebracht.

Werkwijze

Dit onderzoek past de hierboven beschreven theorie toe op de stad Amersfoort tussen 1940 en 1945. Ik heb voor Amersfoort gekozen, omdat er een relatief grote Joodse gemeenschap woonde. Van de Amersfoortse Joden heeft vijftig procent de oorlog overleefd.¹⁹

¹⁵Fullbrook, “Bystanders” 18.

¹⁶Ibid. 28.

¹⁷Robert M. Ehrenreich, & Tim Cole, “The Perpetrator-Bystander-Victim Constellation: Rethinking Genocidal Relationships.” *Human Organization* 64:3 (2005): 213–24, aldaar, 218.

¹⁸Lee Ann Fujii, ‘Talk of the Town,’ *Journal of Peace Research* 54:5 (2017) 661-673, aldaar 664.

¹⁹Marnix Croes, & Peter Tammes, ‘De lokale percentages overlevenden van de Jodenvervolging in Nederland’. *Groniek* 186:1 (2005): 437-457, aldaar 449.

Dit mag dan wel het gemiddelde zijn voor de provincie Utrecht, gemiddeld was het overlevingspercentage in Nederland ongeveer dertig procent.²⁰ Dit maakt dat het een interessante stad is om te onderzoeken. Ook had het een bloeiende Joodse gemeenschap. Verder spreekt het regionale karakter van de stad mij aan. Daarnaast ben ik goed bekend met de stad, wat het onderzoek bevordert. Het onderzoek richt zich op het handelen van de niet-dader/niet-slachtoffer groep in Amersfoort in relatie tot de Jodenvervolging. Elk van de drie hoofdcategorieën wordt apart behandeld, waarin wordt gekeken hoe de subcategorieën van elkaar verschillen en hoe ze overeen komen. Dit onderzoek gebruikt voornamelijk historische bronnen uit het *Archief Eemland*.

Het onderzoek is van een micro-historisch karakter. Aangezien er veel verschillende opvattingen van micro-geschiedenis zijn, noem ik mijn eigen opvatting hierover. Ik associeer micro-geschiedenis met onderzoek waar op individueel niveau gekeken wordt naar historische gebeurtenissen. Om op een micro-historische manier onderzoek te doen, maak ik voornamelijk gebruik van dagboeken en memoires als primaire bron. Dit is niet zonder valkuilen. Bij memoires kunnen zaken worden vergeten of verkeerd herinnerd zijn. Hier geldt dan, des te later een verklaring is afgelegd, des te meer onregelmatigheden het bevat.²¹ Dit betekent niet dat het niet meer betrouwbaar noch bruikbaar is als bron. Er dient alleen beter opgelet te worden op specifieke feiten. Dagboeken zouden een stuk minder onregelmatigheden moeten bevatten. Hier moet echter ook goed worden opgelet. Schrijvers van dagboeken hebben vaak niet alle informatie ter beschikking.²² Ook is het mogelijk dat ze informatie achterhouden die schadelijk voor hen kan zijn.²³ Daarnaast zijn schrijvers van dagboeken vaak atypisch, omdat de gemiddelde persoon geen dagboek bijhoudt.²⁴ Ten slotte zijn zowel dagboeken als memoires subjectief, toch kan dit juist ook het onderzoek dienen.²⁵

Voor het onderzoek dien ik voor elke subcategorie een bron te hebben. Waar dat niet mogelijk is, bestudeer ik andere bronnen waarin het gedrag van één of meerdere personen van een bepaalde subcategorie aan het licht komt. Voorbeelden hiervan zijn dagboeken van Joden, waaruit blijkt hoe verzetslieden hen hebben geholpen. Ook memoires zijn geschikt om als bron te gebruiken. De bronnen zijn specifiek uitgekozen op de subcategorie waar de schrijver waarschijnlijk ingedeeld kan worden. Het is niet mogelijk om willekeurig bronnen te selecteren voor dit onderzoek. Dit zou tot een bias kunnen leiden, dit is echter onvermijdelijk bij dit onderzoek.²⁶ Wanneer er geen bronnen aanwezig zijn voor een bepaalde categorie die dit onderzoek dienen, wordt gebruik gemaakt van secundaire literatuur. Dit komt voor bij de categorie *intentionele medeplichtigen*. In dit onderzoek gaat de meeste aandacht uit naar de maand augustus van 1942. Ik beperk me echter niet tot een enkele gebeurtenis tijdens de Jodenvervolging in Amersfoort, aangezien ik geen andere belangrijke momenten wil uitsluiten.

Het artikel is opgebouwd in een thematische volgorde. Ditzelfde geldt voor alle hoofdstukken, behalve in het eerste hoofdstuk. Dit hoofdstuk biedt in chronologische volgorde achtergrondinformatie over de Jodenvervolging in Amersfoort. Hier worden onder andere belangrijke data genoemd die terugkomen in de andere hoofdstukken. Het tweede hoofdstuk

20 Croes 'De lokale percentages overlevenden van de Jodenvervolging in Nederland' 453.

21 Nechama Tec, "Diaries and Oral History: Some Methodological Considerations," *Religion and the Arts* 4:1 (2000): 87-95, aldaar 88.

22 Mark Roseman, "Surviving Memory: Truth and Inaccuracy in Holocaust Testimony," *The Journal of Holocaust Education* 8:1 (1999): 1-20, aldaar 2.

23 Roseman, "Surviving Memor", 2.

24 Tec "Diaries and oral history", 92.

25 Tec, "Diaries and oral history", 90.

26 Tec, "Diaries and oral history", 90.

gaat over het handelen van de Amersfoortse *intentionele medeplichtigen* in relatie tot de Jodenvervolging. Het derde hoofdstuk behandelt de manier waarop *niet-intentionele medeplichtigen* handelden in relatie tot de Jodenvervolging. Het laatste hoofdstuk gaat over de Amersfoortse *Verzetslieden* en hun handelen in relatie tot de Jodenvervolging. Ten slotte worden alle hoofdstukken in de conclusie met elkaar vergeleken om iets nuttigs te zeggen over hoe de Amersfoortse bevolking binnen de niet-dader/niet-slachtoffer groep handelde in relatie tot de Jodenvervolging en wat de verschillen en overeenkomsten zijn.

Amersfoortse Context

Op 10 mei 1940 viel Nazi-Duitsland Nederland binnen. Duizenden Amersfoorters werden geëvacueerd. Amersfoort zou namelijk vermoedelijk oorlogsterrein worden.²⁷ Amersfoort bleef gespaard en bijna alle burgers keerden terug. Toch zou Amersfoort niet meer hetzelfde voelen als voor de oorlog. Duitsers namen alle barakken in Amersfoort in en hun aanwezigheid in de stad was niet te missen.²⁸ In eerste instantie ging het gewone leven op normale wijze door, behalve voor de Joden. De eerste anti-Joodse maatregelen werden namelijk al op 1 juli 1940 ingevoerd. Joden mochten niet meer werkzaam zijn in de Luchtbeschermingsdienst.²⁹ Vanaf deze dag zou het voor de Joden alleen maar erger worden. Met opeenvolgende maatregelen zoals de ariërverklaring, het verbod voor Joden om deel te nemen aan de markt en het intrekken van vergunningen werd de Joden het leven zuur gemaakt.³⁰ Daarnaast kregen Joden te maken met geweld van Duitse soldaten en NSB'ers.³¹ Binnen een paar jaar werden Joden buitengesloten van de maatschappij. Ondanks pogingen van de burgemeester en interim burgemeester van Amersfoort lukte het niet goed de anti-Joodse maatregelen tegen te werken. Aan deze burgemeesterlijke tegenwerking kwam in februari 1942 definitief een eind toen NSB'er Jan Goderd Leonard Harloff werd aangesteld als burgemeester.³² Vanaf die maand zou de situatie voor de Joden in rap tempo verergeren.

Nadat Harloff op 16 maart officieel geïnstalleerd was, werden de maatregelen tegen Joden steeds erger. In de maanden juni en juli werden buitenlandse Joden gearresteerd en weggevoerd. Vanwege berichten uit Amsterdam over grote deportaties doken sommige Amersfoorters alvast onder. Dat zou een goede keuze blijken. Op 6 augustus werden namelijk de 'lijsten van Harloff' opgesteld.³³ Dit ging gemakkelijk, aangezien Joden zich in 1941 al hadden moeten laten registreren bij de gemeente, hier moesten ze notabene zelf voor

27 Ribbens, *'Zullen wij nog terugkeren.....'*, 26.

28 Ibid. 27.

29 Ibid. 27.

30 Ibid. 28-30.

31 Ibid. 29-30.

32 Maarten-Jan Vos, 'Een bladzijde in de Amersfoortse joodsche geschiedenis zoo zwart als nog nimmer is voorgekomen: Betrokkenheid en het handelen van de gemeente Amersfoort bij de vervolging en ontrecting van joden tijdens de Tweede Wereldoorlog en in de jaren daarna' *Gemeente Amersfoort* (2023).

33 Ribbens, *'Zullen wij nog terugkeren.....'*, 51. Maarten Jan Vos 12

betalen.³⁴ Het grootste onheil vond plaats in de weken die volgden na 'Harloffs lijsten'. Op 16 augustus werd namelijk bekend gemaakt dat de meeste Amersfoortse Joden moesten vertrekken. Op 18 augustus zouden alle mannen tussen de 16 en 40 naar Westerbork gedeporteerd worden en op 21 augustus moesten veel andere Joden verplicht verhuizen naar Amsterdam.³⁵ Voor Joden die achterbleven was het leven een sombere bedoening geworden. Met veel restricties en een ontmantelde gemeenschap waren zij in afwachting om ook weggestuurd te worden. In januari 1943 werd tot overmaat van ramp ook nog eens een Joods ziekenhuis binnengevallen; alle Joden ongeacht of ze ziek waren of niet, moesten op transport.³⁶ Als laatste mokerslag voor de Joodse gemeente werd op 25 februari 1943 de synagoge van binnen volledig gesloopt.³⁷ Al deze anti-Joodse maatregelen kwamen hard aan bij de Joden van Amersfoort. Ondanks alle anti-Joodse maatregelen is het veel Amersfoortse Joden toch gelukt om onder te duiken.³⁸ Er werd door de politieke dienst wel actief jacht gemaakt op deze Joden. Ook waren de eigendommen van de Joden niet veilig. Het volgende hoofdstuk neemt deze twee vormen van intentionele medeplichtigen onder de loep, *collaborateurs* en *begunstigden*.

Intentionele Medeplichtigen

Collaborateurs

Intentionele medeplichtigen is de overkoepelende term voor burgers die aan de kant van de Duitsers stonden ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Zoals in de inleiding beschreven kan dit begrip ingedeeld worden in twee subcategorieën, *collaborateurs* en *begunstigden*. Al vanaf vroeg in de oorlog speelden beide subcategorieën een grote rol. Een voorbeeld hiervan waren de ambtenaren die door bleven werken nadat de Duitse overheersing van Nederland een feit was. Dat, terwijl de instructie van de regering stelde dat ambtenaren hun functie moesten opgeven wanneer het niet meer in het belang van het Nederlandse volk was ten tijde van een bezetting.³⁹ Dit moet echter wel genuanceerd worden. Gemeentesecretaris Kaan schrijft namelijk in zijn dagboek dat vele ambtenaren, onder wie een aantal met wie hij samenwerkte, hun ontslag aanboden.⁴⁰ Vervolgens werden er weer nieuwe ambtenaren aangesteld. In ieder geval bleven er genoeg ambtenaren over om het gemeenteapparaat naar behoren te laten functioneren. Hoewel deze ambtenaren die door bleven werken niet in de categorie *Intentionele medeplichtigen* vallen, is het wel belangrijk te

34 Vos, 'Een bladzijde in de Amersfoortse joodsche geschiedenis zoo zwart als nog nimmer is voorgekomen', 16

35 Ribbens, 'Zullen wij nog terugkeeren.....', 51-53.

36 Ribbens, 'Zullen wij nog terugkeeren.....', 58.

37 Vos, 'Een bladzijde in de Amersfoortse joodsche geschiedenis zoo zwart als nog nimmer is voorgekomen', 40.

38 Ibid. 13.

39 Ibid. 11.

40 Archief Eemland, 0384-37, *Dagboek van K. Kaan, gemeentesecretaris van Amersfoort, 1940-1945*. (Amersfoort), 37

vermelden. Het legde namelijk de basis voor collaboratie met de Duitsers. Toen in Amersfoort op 16 maart in 1942 de nieuwe NSB burgemeester J. G. L. Harloff aantrad, kreeg hij een naar behoren functionerend gemeentelijk apparaat in de schoot geworpen.⁴¹ Tevens kregen burgemeesters meer macht nadat de Duitsers het bewind in Nederland voerden.⁴² Het blijven werken voor de gemeente was in eerste instantie niet een groot probleem, aangezien de vorige twee burgemeesters redelijk fel tegen het nationaalsocialisme waren.⁴³ De nieuwe burgemeester Harloff was als NSB'er natuurlijk een nationaalsocialist en zo wilde hij dan ook het gemeentehuis gaan herorganiseren.⁴⁴ Na zijn aanstelling dienden verschillende ambtenaren mede daarom alsnog hun ontslag in. De vervangers waren veelal NSB'er.⁴⁵

Jan Goderd Leonard Harloff was in Amersfoort de leidende collaborateur om het simpelweg te zeggen. Kort na zijn aanstelling als burgemeester vonden er enorme maatregelen tegen de Joden plaats. Alhoewel de opdrachten voor de nieuwe anti-Joodse maatregelen van bovenaf kwamen, werden ze door Harloff maar al te graag uitgevoerd.⁴⁶ Harloff verzond namelijk op 6 augustus lijsten met Amersfoortse Joden. Kort daarop, op 16 augustus, kregen veel van de Joden op die lijsten een oproep voor transport.⁴⁷ Hoewel dit al als een welbewuste actie van collaboratie gezien kan worden, beginnen Harloffs daden daarna pas echt storm te lopen. De burgemeester richtte namelijk de politieke dienst op. Hier spendeerde hij in 1944 tenminste 4000 gulden aan.⁴⁸ Om dit in perspectief te plaatsen, in 2023 zou dat bedrag rond de 32.000 euro liggen.⁴⁹ Dit geld werd niet voor de schoonste doeleinden gebruikt. De politieke dienst was namelijk een tak van de gemeentepolitie van Amersfoort die bijna direct werd aangestuurd door de burgemeester en die actief jacht maakte op ondergedoken Joden. Harloff gaf toestemming aan de commissaris van de politie en fanatieke nationaalsocialist Jacob van Breugem om deze afdeling op te richten.⁵⁰

Van Breugems politieke dienst was een meedogenloze en effectieve groep die vele slachtoffers heeft gemaakt. Na Van Breugems dood eind 1944 stopte de dienst echter met goed functioneren. Door een misverstand werd Van Breugem doodgeschoten door twee Amersfoortse agenten.⁵¹ Zowel Harloff, Van Breugem als andere leden van de politieke dienst, van wie Lutke Schipholt de beruchtste was, zijn perfecte voorbeelden van *collaborateurs*. Er dient wel opgemerkt te worden dat de scheidslijn tussen collaborateur en dader in veel van deze gevallen splinterdun is. Lutke Schipholt en anderen van de politieke dienst deden namelijk zelf invallen bij Joodse burgers.⁵² Ook werd er bij een dergelijke inval wel eens geschoten. Zo vluchtte de joodse Max Zwaaf toen zijn familie gearresteerd werd door Lutke Schipholt en Jan Johannes Cabalt. Cabalt trok direct zijn revolver. Gelukkig voor Max miste hij alle drie de schoten.⁵³ Als hij raak had geschoten behoorde Cabalt in ieder geval tot de dadergroep. Omdat

41 Archief Eemland, *Dagboek van K. Kaan*, 50.

42 Vos, 'Een bladzijde in de Amersfoortse joodsche geschiedenis zoo zwart als nog nimmer is voorgekomen', 11.

43 Archief Eemland, *Dagboek van K. Kaan*, 42-44.

44 Archief Eemland, *Dagboek van K. Kaan*, 46.

45 Ibid. 75-76.

46 Peter Romijn, "The War" in *Reappraising the History of the Jews in the Netherlands*, 2e editie, ed. J.C.H. Blom e.a. (Liverpool, 2021), 360-406, aldaar 397.

47 Ribbens, 'Zullen wij nog terugkeeren.....', 51.

48 Vos, 'Een bladzijde in de Amersfoortse joodsche geschiedenis zoo zwart als nog nimmer is voorgekomen', 47.

49 Centraal Bureau voor de Statistiek. "Prijzen Toen En Nu," Oktober 12, 2020. <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/prijzen-toen-en-nu>.

50 Vos, 'Een bladzijde in de Amersfoortse joodsche geschiedenis zoo zwart als nog nimmer is voorgekomen', 49.

51 Joop Bloemhof, *Amersfoort '40-45'* bewerkt door J. van der Spek (2e druk; Amersfoort 2005), 97-98.

52 Vos, 'Een bladzijde in de Amersfoortse joodsche geschiedenis zoo zwart als nog nimmer is voorgekomen', 50.

⁵³ Ibid. 50.

de scheidslijn tussen dader en collaborateur zo dun is, is het hier van toepassing om beide mannen als allebei te beschouwen, in ieder geval ten tijde van die arrestatie. Daarnaast stal Cabalt 600 gulden van de familie Zwaaf. Dit maakt hem in dit geval dus niet alleen collaborateur en dader, maar ook begunstigde. Dit is dan ook direct de volgende categorie die behandeld wordt.

Begunstigden

Al vanaf vroeg in de bezetting begonnen de Duitse autoriteiten met het stelen van Joodse goederen. Dit deden ze niet alleen. Ze kregen namelijk veel hulp van gewone burgers. Dit is ook erg duidelijk voor de gemeente Amersfoort. Het begon allemaal met het opzetten van de Liro in 1941. De Liro was een bank waar alle Joden hun geld op moesten zetten. Zo werd het gemakkelijker voor de bezetter om het Joodse kapitaal te roven.⁵⁴ Ook werden Joden en hun kapitaal door de gemeente administratief apart vastgelegd.⁵⁵ Een laatste grote voorbereidende maatregel als voorbereiding op de grote kapitaal- en vastgoedroof op de Joden was het in beheer nemen van hun vastgoed door een Duitse instantie, de NGV. Vanaf dit moment kunnen bepaalde Amersfoorters als begunstigten bestempeld worden. Na de grootschalige deportatie van de Amersfoortse Joden werden de percelen namelijk voor een lage prijs doorverkocht aan niet-Amersfoortse joden. In 1942 werden maar liefst 54 Joodse panden onrechtmatig verkocht.⁵⁶ Hoewel het beheer en de verkoop buiten de gemeente omging, ging het niet buiten de Amersfoortse burgers om, die actief deelnamen aan de koop van Joodse percelen. Het Amersfoortse gemeentebestuur deed daar ook aan mee. Dit blijkt uit het feit dat het probeerde bij de NGV een Joods pand te kopen met gemeentegeld. Deze koop ging echter niet door omdat de Commissaris van de Provincie er geen toestemming voor gaf.⁵⁷ De intentie tot de aankoop bewijst dat de gemeente niet negatief stond tegenover de onterechte verkoop van Joodse eigendommen.

Een ander voorbeeld van begunstigten dan bovenstaande onteigening en verkoop van Joodse eigendommen, is de onteigening en beheer van Joodse bedrijven. Hoewel er in essentie hetzelfde aan de hand was, was de uitvoering verschillend. Voor de Joodse bedrijven hadden de Duitse instanties namelijk een ander roofmechanisme opgezet. Dit waren de Omnia en de NAGU. De Omnia hield zich bezig met het aanstellen van bewindvoerders die in naam van de Joodse eigenaars het bedrijf dienden te beheren, hier ging het veelal om kleinere bedrijven. De NAGU hield zich bezig met grote bedrijven en schatte deze op waarde, waarna de NAGU deze bedrijven verkocht.⁵⁸ In beide gevallen heerste er grote corruptie bij de medewerkers van deze rooforganisaties. Deze vond vooral plaats onder de *Verwalters* en *Treuhändlers* die als een soort bewindvoerders optraden. *Verwalters* moesten het bedrijf beheren of verkopen en *Treuhändlers* moesten het bedrijf liquideren. Vaak gebeurde het dat zo'n bewindvoerder aandelen verkocht en de winst in eigen zakken stak of te hoge onkosten in rekening bracht op kosten van het bedrijf.⁵⁹

54 Vos, 'Een bladzijde in de Amersfoortse joodsche geschiedenis zoo zwart als nog nimmer is voorgekomen', 12.

55 Ibid. 17.

56 Ibid. 25.

57 Ibid. 26-29.

58 Ibid. 57.

59, Ibid. 57.

Een beruchte *Verwalter* was J. C. H. M. Lutkie. Reeds in 1941 werd hij benoemd als plaatsvervangend directeur van de Joodse slagerij *Noack's*. In 1943 verkocht hij het bedrijf aan twee Duitsers. Lutkie was het voorbeeld van een begunstigde. Niet alleen kreeg hij beheer over Joodse bedrijven, ook kocht hij met het geld dat hij daarmee verdiende Joodse percelen op. Zo kocht hij de villa van de heer Polak en in 1943 kocht hij ook nog eens het huis van de voormalige Joodse eigenaar van *Noack's*.⁶⁰ Daarnaast was Lutkie ook nog eens goede vrienden met burgemeester Harloff.⁶¹ Daar valt verder weinig over te zeggen, behalve dat het waarschijnlijk is dat het een rol heeft gespeeld bij zijn voordelige aankopen en posities. Hoewel er veel verschillende soorten begunstigten zijn, hebben ze allemaal gemeen dat ze hebben verdiend aan de Jodenvervolging. Bovendien kochten sommige Amersfoorters huizen van Duitse instanties, dit bracht geld op voor het Duitse regime. Hoewel begunstigten in mindere mate de Joden schade hebben berokkend dan de collaborateurs, bleek hun invloed pas echt na de oorlog. Hoezeer de Joden al slachtoffer waren geworden vanwege de oorlog, kregen de overlevenden nog meer zware tegenslagen te verduren erna, vanwege het verliezen van hun eigendommen. Er moest door Joden vaak hard voor gestreden worden om hun eigendommen weer in bezit te krijgen. Soms kwam het zelfs voor dat Joden eigendommen bleven missen. Zelfs werd er geen onderscheid gemaakt tussen Joden en niet-Joden bij het terug krijgen van bezittingen. Dit maakte het herstellen van Joodse eigendommen extra lastig.⁶²

Niet-intentionele Medeplichtigen

Niet-intentionele medeplichtigen zonder overheidsfunctie

Dit hoofdstuk behandelt twee typische voorbeelden van *niet-intentionele medeplichtigen*. Dit zijn de heren Kaan en Vaatstra. De heer Kaan is een perfect voorbeeld van een *niet-intentionele medeplichtige met overheidsfunctie*. Hij was lange tijd werkzaam bij de gemeente Amersfoort en bezette een hoge functie, ook tijdens de oorlog. De heer Vaatstra is een voorbeeld van een *niet-intentionele medeplichtige zonder overheidsfunctie*. Hij was verbindingsman van *Ons Belang*, een vereniging van Nederlandse militairen. Beide heren waren vanwege hun positie altijd goed op de hoogte van de gebeurtenissen. De heer Vaatstra had het druk met zijn baan bij *Ons Belang*. Hij ging geregeld op bezoek bij krijgsgevangenen, waarvoor hij vaak moest reizen. In zijn dagboeken besteedde hij daar dan ook veel aandacht aan. Het andere waar hij veel aandacht aan besteedde, was de oorlogsvoering die om hem heen plaatsvond. Vaak schreef hij over vliegtuigen die overvlogen en het denderen van het luchtafweergeschut. Minder aandacht besteedde hij aan de Jodenvervolging. In de verschrikkelijke maand augustus van 1942, toen de grote deportatie van Joden uit Amersfoort

60 Vos, 'Een bladzijde in de Amersfoortse joodsche geschiedenis zoo zwart als nog nimmer is voorgekomen' 59.

61 Ibid. 60.

62 Ibid. 51.

plaatsvond, besteedde de heer Vaatstra daar nauwelijks aandacht aan, maar toch kwam er soms iets daarover voorbij.

Een voorbeeld hiervan is hoe hij schreef over een vriendin die de Joden heeft zien vertrekken. Die zei dat ze 'droevig gericht' was.⁶³ De heer Vaatstra ondernam niet directe acties die invloed hadden op de Joden. Wel valt er een moment op waaruit blijkt dat hij moeite had erover te praten. De heer Vaatstra was op een feestje en er werd alleen maar gepraat over de oorlog. De oorlog, maar dan vooral over de Jodenvervolging in combinatie met de schaamte. Vaatstra vermeldde daarbij dat hij het gesprek steeds een andere richting op probeerde te sturen. Toch kwam het elke keer weer terug op dat ene punt, de Jodenvervolging.⁶⁴ Dit bewijst een zeker ongemak bij Vaatstra en onwil om over de Jodenvervolging te praten. Toch bewijst dit ook dat er veel door anderen over gesproken werd. Vaatstra ondernam genoeg acties en bewees zich een zorgzaam mens door zich in te zetten voor de gijzelaars die de Duitsers hadden uit het Nederlandse leger. Tegelijkertijd bleef hij onverschillig en ongemakkelijk als het op de Joden aankwam. Er zijn natuurlijk veel verschillende soorten *niet intentionele medeplichtigen zonder overheidsfunctie*, elk met een ander mening en houding. Toch hebben ze allemaal wat gemeen, namelijk geen acties ondernemen die direct invloed hebben op de Jodenvervolging. Daarom is Vaatstra ondanks zijn atypische houding bij het feestje toch een klassiek voorbeeld van de categorie.

Niet-intentionele medeplichtigen met overheidsfunctie

De heer Kaan had het gedurende de gehele oorlog zwaar. Van NSB'ers en andere nationaalsocialisten moest hij niets hebben. Uit zijn dagboek blijkt dan ook dat zij hem elke keer mateloos irriteren. Hij doet dan ook in 1941 zijn beklag over hoe NSB'ers steeds prominenter aanwezig zijn op belangrijke functies.⁶⁵ Hij beschrijft ook zijn bewondering over de Joden die de anti-Joodse maatregelen en de toenemende vijandelijkheid van NSB'ers weten te dragen.⁶⁶ Toch zit er ook een licht antisemitische ondertoon in zijn stem. De heer Kaan is namelijk verbaasd over wat de Duitsers de Nederlandse Joden aandoen, want volgens hem zijn die Joden heel beschaafde mensen in tegenstelling tot de Oosterse Joden.⁶⁷ Daarna gaat hij nog een stapje verder. Hij is namelijk ook verbaasd dat de Joden als de grote vijand gezien worden en overal de schuld van krijgen, want zo zegt de heer Kaan: 'De Jood is van nature geen held en ik kan niet begrijpen dat zij het nu altijd hebben gedaan.'⁶⁸ Ook nuanceert hij de maatregelen tegen de Joden. Hij begrijpt namelijk dat de Duitsers heftiger maatregelen nemen om de macht te houden, want de Joden kunnen volgens hem nog wel eens opstandig zijn.⁶⁹

De heer Kaan blijft zijn taken op het gemeentehuis uitvoeren. Hij schrijft dat veel collega's om hem heen ontslag nemen.⁷⁰ Het was goed werken op het gemeentehuis tot de nieuwe NSB burgemeester aangesteld werd in (maart) 1942. De vorige burgemeester en locoburgemeester waren namelijk anti-nationaalsocialistisch. De oude burgemeester Van

63 Dagboeken van W.J. Vaatstra, 918-919.

64 Ibid. 881.

65 Archief Eemland, *Dagboek van K. Kaan*, 31.

66 Ibid. 32.

67 Ibid. 32.

68 Ibid. 33.

69 Ibid. 33.

70 Ibid. 37.

Randwijck werd daarom zelfs opgepakt door de Duitsers.⁷¹ De heer Kaan bleef tamelijk passief. Dit blijkt onder meer uit zijn reactie op een brief waarin een anonieme schrijver zich zeer kritisch uitliet over de bezetter en hun maatregelen. Hoewel het aan de heer Kaan gevraagd werd, zag hij geen enkel nut om de brief te verspreiden.⁷² Dit is een voorbeeld van afzien van actie die de Jodenvervolging raakt. Wat de heer Kaan wel heeft gedaan, maar wat geen invloed had op de Joden, is dat hij niet kwam opdagen terwijl hij uitgenodigd was voor een voorstelling met de Duitse bezetter en NSB leden, terwijl het eigenlijk verwacht werd van veel gemeentebeambten om aanwezig te zijn.⁷³

Zoals eerder beschreven nam het antisemitisme vanaf juni 1942 ernstiger vormen aan en in de maand augustus werd het grootste deel van de Joden gedeporteerd. Om aan te tonen op welke manier de heer Kaan invloed had of had kunnen hebben op de Jodenvervolging wordt een voorbeeld beschreven van gemeentesecretaris Kaan hoe hij op ander beleid invloed had. Burgemeester Harloff liet op bevel van de Duitsers een behoorlijk aantal fietsen vorderen. De heer Kaan vroeg vanwege die maatregel een gesprekje aan met de burgemeester om dit aantal te verminderen.⁷⁴ Het is cru te bedenken dat dit plaatsvond kort na de grootscheepse deportatie. Hoewel de actie van de heer Kaan niet is gelukt, geeft het wel een duidelijk idee van de zaak waar hij zich voor inspande. Peter Romijn stelt dat veel ambtenaren bleven doorwerken om het Nederlandse belang te blijven dienen.⁷⁵ Dit is daar een voorbeeld van. Tegelijkertijd zetten ze zich niet genoeg in voor alle Nederlanders. De Joden werden namelijk onder begeleiding van de gemeentepolitie, veelal Amersfoorters, gedeporteerd.⁷⁶ Ook was de gemeente verantwoordelijk voor het registreren van de Joden als dusdanig.⁷⁷ Gemeentesecretaris Kaan is daar de belichaming van.

Een ander voorbeeld van hoe de heer Kaan handelde, was toen er ambtenaren gekeurd werden om naar Duitsland gestuurd te worden. De heer Kaan wist het aantal van 26 naar 8 te krijgen door de ambtenaar van het arbeidsbureau op de onmisbaarheid van de werknemers te wijzen. Hierdoor werden er nog maar 8 medewerkers voor keuring opgeroepen, van wie er 2 werden goedgekeurd. Van deze twee wist de heer Kaan één direct vrij te praten. Voor de laatste ongelukkige spande hij zich nog in. Dit is een duidelijk voorbeeld van de invloed die de heer Kaan bezat en hoe hij die gebruikte voor een goede zaak. Voor de Joden deed hij dit echter niet. Eerder werd al vermeld dat elke persoon die geen actie ondernam tegen de Jodenvervolging, deze vervolging juist heeft bevorderd, alhoewel er geen schuld kan worden toegekend. Ook is het belangrijk te benoemen dat de heer Kaan zich sterk uitlaat tegenover de nationaalsocialisten. Dit uitte zich in kleine rebelse acties zoals het niet komen opdagen bij een gemeentefeest, georganiseerd door de Nazi's. Dit bewijst echter niet dat zijn anti-nationaalsocialistisch sentiment is ingegeven door de Jodenvervolging, wat ook Ehrenreich stelt.⁷⁸ Al met al is de heer Kaan een goed geïnformeerde *niet-intentionele medeplichtige* die zich volop inzette voor zijn mede ambtenaren en stadsgenoten, maar niet zozeer voor de Joden.

71 Archief Eemland, *Dagboek van K. Kaan*, 42.

72 Ibid. 37.

73 Ibid. 30.

74 Archief Eemland, *Dagboek van K. Kaan*, 72.

75 Vos, 'Een bladzijde in de Amersfoortse joodsche geschiedenis zoo zwart als nog nimmer is voorgekomen', 11.

76 Ribbens, 'Zullen wij nog terugkeeren.....', 51.

77 Vos, 'Een bladzijde in de Amersfoortse joodsche geschiedenis zoo zwart als nog nimmer is voorgekomen', 16.

78 Ehrenreich "The Perpetrator-Bystander-Victim Constellation" 216.

Verzetslieden

Kleinschalig verzet

Eerder werd al duidelijk dat er drie verschillende soorten van verzet zijn: *kleinschalig*, *grootschalig* en *georganiseerd verzet*. Het was ook al duidelijk dat categorieën kunnen overlappen. Dat blijkt des te meer als het om de verschillende soorten verzetslieden gaat. Daarnaast kan de ene vorm van verzet niet zonder de andere vorm. De verschillende soorten zijn zeer nauw verbonden met elkaar. Dat blijkt onder andere uit het volgende voorbeeld van *kleinschalig verzet*, beschreven vanuit het oogpunt van de Joodse Menno Cohen die zijn verhaal deed bij het Yad Vashem archief.⁷⁹ Hij vermeldt dat zijn vader een vooruitziende blik had. Zijn vader geloofde direct de verschrikkelijke verhalen vanuit Duitsland en de rest van Europa die hun oren bereikten. De vader handelde proactief. Hij had echter niet genoeg tijd om alles goed te regelen. In de verschrikkelijke augustusmaand van 1942 kregen ze al de oproep om te vertrekken.⁸⁰ De familie Cohen was op 21 augustus aan de beurt. De familie gaf echter geen gehoor aan de oproep.

Alhoewel de vader van Menno niet alles kon regelen, had hij al wel eerder met hun overburen gesproken. Het was nog niet zeker of ze moesten vertrekken, maar de buurman zei: 'kom naar ons, dan regel ik wel wat.'⁸¹ Dit was natuurlijk een mooi gebaar en het gaf een beetje zekerheid en hoop. Toch, toen de familie in de nacht van 20 op 21 augustus stilletjes de straat overstak, was er nog niets voorbereid.⁸² Uiteindelijk waren de burens er ook niet meer zo zeker van dat ze de Joodse familie in hun huis wilden. Gelukkig voor de familie Cohen hadden de overburen in die zekere nacht visite. Die visite durfde het risico wel te nemen en zorgde dat ze bij hen een onderduikplek kregen.⁸³ Dit is een duidelijk voorbeeld waar kleinschalig verzet naadloos overloopt in grootschalig verzet, ook zou de familie nooit die onderduikplek hebben gekregen zonder de goedschikse houding van hun overburen. Tenslotte deed er zich nog ergens in de eerste maanden van 1942 een voorval voor, waaruit duidelijk blijkt dat *kleinschalig verzet* zelfs gepaard kan gaan met daderschap als aangenomen wordt dat Duitse soldaten standaard in de dader categorie horen. Een Duitse officier zag namelijk een bordje boven het huis van een Joodse familie hangen, met de tekst erop: 'Al komt de Engelsman of het moffie, wij wachten ze op [met] een kopje koffie.' De Duitser gebood hen het bordje weg te halen voordat de politie het zou opmerken.⁸⁴ Alhoewel de Duitser een soldaat was voor de Nazi's, pleegde hij toch een kleine daad van verzet. Het is onduidelijk hoe de Duitse soldaat ingedeeld kan worden aan de kant van de Duitsers, maar één ding is duidelijk, hij kan ook ingedeeld worden in de categorie van het *kleinschalige verzet*.

79 Yad Vashem, 7995 Testimony of Menno Cohen, born in Amersfoort (Jerusalem 1994)

80 Yad Vashem, 7995 Testimony of Menno Cohen 22:00-24:41.

81 Yad Vashem, 7995 Testimony of Menno Cohen 22:50-23:15.

82 Yad Vashem, 7995 Testimony of Menno Cohen 22:00-22:30. In het interview zegt meneer Cohen dat de familie de melding kreeg om op 23 augustus te vertrekken uit Amersfoort en de familie in de nacht van 22 op 23 augustus naar de overburen gingen. Dit moet echter in de nacht van 20 op 21 augustus gebeurd zijn, omdat de Joden uit Amersfoort moesten vertrekken op 21 augustus 1942.

83 Yad Vashem, 7995 Testimony of Menno Cohen 22:07-24:41.

84 Archief Eemland, *Dagboek van K. Kaan*, 43.

Grootschalig verzet

Onder het *grootschalig verzet* vallen mensen die Joden opvangen en/ of huisvesten. In Amersfoort doken veel Joden onder die daardoor de oorlog overleefden.⁸⁵ Er moeten veel mensen zijn geweest die Joden hebben opgevangen. Naast dit *grootschalige verzet* is er ook nog het *georganiseerde verzet*. De mensen in deze categorie regelden extra dingen rondom het onderbrengen van Joden zoals transport. Voor beide categorieën zijn de memoires van Geert Schuringa een goed voorbeeld. De heer Schuringa is vanaf het begin van de oorlog al ongelukkig met de Duitse bezetting. Eerst bedrijft hij geestelijk verzet, door bijvoorbeeld over de bezetter te praten. Later formuleert hij een concreet doel, beginnend bij de *Arbeitseinsatz*. Hij wil voorkomen dat ook maar een enkel persoon naar Duitsland wordt gestuurd. Deze opvatting trekt hij door als het gaat om de Jodenvervolging. Hij aarzelt dan ook niet en neemt direct onderduikers in huis in 1942.⁸⁶ Hij wil echter meer doen en begint ook onderduikadressen te regelen voor andere Joden. Hier vindt de verschuiving plaats van *grootschalig verzet* naar *georganiseerd verzet*. Hij loopt hier tegen behoorlijk wat moeilijkheden aan.

Hoewel het niet zozeer lastig was om onderduikadressen te vinden voor de jonge mannen die zich probeerden te onttrekken aan de *Arbeitseinsatz*, was het een stuk moeilijker adressen te vinden voor Joden. Zo was het een stuk gevaarlijker om Joden te herbergen, veel mensen wilden dat risico niet nemen. Ook blijkt het soms een geldkwestie te zijn. Er is een goede mogelijkheid dat er bij veel onderduikadressen toch nog wel een bepaald sentiment heerste over de 'rijke en leugenachtige' Jood. Schuringa schrijft in zijn memoires bijvoorbeeld: 'vooral van joden moet men niets hebben. Wie geeft je de verzekering, dat ze blijven betalen.'⁸⁷ Hierdoor kan er een extra categorie worden toegevoegd aan sommige mensen in het *grootschalige verzet*, namelijk die van *begunstigde*. Mensen probeerden te verdienen aan het onderbrengen van Joden. Daarnaast werden Joodse onderduikers soms ook pardoos het huis uitgezet, wanneer er geruchten waren van een razzia of huiszoekingen in een bepaalde buurt.⁸⁸ Bij zo'n gebeurtenis treedt een verschuiving op van *verzetpersoon* naar *collaborateur*. Hoewel dit waarschijnlijk een uitzondering is, is het wel belangrijk om te beseffen.

Georganiseerd verzet

Zoals eerder benoemd was het *georganiseerde verzet* nauw betrokken bij het opvangen van Joden. Ook streden deze verzetslieden actief tegen de Duitsers, onder andere door liquidaties uit te voeren, bijvoorbeeld op Lutke Schipholt, de fanatieke Jodenjager, die in 1945 geliquideerd werd door het verzet.⁸⁹ Schuringa hield zich in het *georganiseerd verzet* vooral bezig met het herbergen van Joden, waar zijn vrouw zich met illegale kranten en de verspreiding daarvan bemoeide. Schuringa beschrijft in zijn memoires een belangrijke gebeurtenis die de risico's van zijn activiteiten aantoont. Er moesten twee Joden vervoerd

85 Vos, 'Een bladzijde in de Amersfoortse joodsche geschiedenis zoo zwart als nog nimmer is voorgekomen', 13.

86 Archief Eemland, 0380-5, Manuscript van 'Onze strijd in bezettingstijd, in Amersfoort en omstreken' samengesteld door G. Schuringa en geschreven door L. van de Wey en M. van Gent, 1984. (Amersfoort), 3.

87 Archief Eemland Manuscript van 'Onze strijd in bezettingstijd 4.

88 Ibid. 10.

89 Bloemhof, *Amersfoort '40-45'*, 98.

worden naar een ander onderduikadres. Ze reden in een auto tot ze werden aangehouden door de landwacht. Ze deden zich voor als een ziekentransport en in combinatie met de valse persoonsbewijzen, mochten ze doorrijden.⁹⁰ Dit belicht een ander deel van het *georganiseerd verzet*, namelijk het maken van valse persoonsbewijzen, die essentieel waren. Onder andere de vader van Menno Cohen nam het initiatief daartoe toen hij ondergedoken zat.⁹¹ Dit bewijst wederom dat de categorieën overlappen met elkaar. Het *slachtoffer* is in dit geval tegelijkertijd in te delen in het *georganiseerde verzet*.

Tenslotte dient nog één ding opgemerkt te worden over het *georganiseerde verzet*. Het had een zeer regionaal karakter. De verzetsactiviteiten bleven niet beperkt tot enkel en alleen de stad Amersfoort, maar er waren veel contacten en samenwerking met andere gebieden in de regio. Ook was er veel contact met Amsterdam, waarvandaan soms onderduikers naar Amersfoort werden gehaald door het *georganiseerd verzet*.⁹² Niet alleen het *georganiseerde verzet* was regionaal georganiseerd, ook het *grootschalige verzet* had een sterk regionaal karakter. De gasten bij de overburen van Menno Cohen die hen zo vriendelijk in huis namen, kwamen bijvoorbeeld uit Leusden.⁹³ Tevens is dit regionale karakter ook waar voor de *collaborateurs* en *begunstigden*. Amersfoort was als grote stad natuurlijk het belangrijkste in de regio en de politieke dienst beperkte zich dan ook zeker niet tot de grenzen van de stad; eenmaal reikte de dienst zelfs tot in Hilversum om Amersfoortse Joden op te sporen.⁹⁴ Het georganiseerde verzet werd regionaal gecoördineerd, waardoor ook de politieke dienst in de regio actief werd.

Conclusie

In de verschrikkelijke maand augustus van 1942 werden twee keer grote groepen Joden gedeporteerd terwijl de Amersfoorters stonden toe te kijken. Al deze Amersfoorters hebben een eigen verhaal. Een eigen verhaal waarvan er een aantal terug zijn te vinden in de archieven. Deze verhalen laten blijken dat de Amersfoorters niet doelloos toekeken, maar eigenlijk altijd een rol hadden in de Jodenvervolging. Ieder persoon die niets deed, bevorderde de positie van de Duitsers. Gelukkig waren er veel mensen die wel iets deden. Veel mensen namen onderduikers in huis en er was een groot georganiseerd verzet in Amersfoort. Toch waren er tussen zoveel goede mensen ook vele die heulden met de Duitsers, met name de politieke dienst. Eerst werden al deze verschillende soorten mensen onder één term geschaard, 'omstanders'. Dit is dus een te breed begrip. Voortbouwend op de ideeën van Fullbrook en Hilberg heeft dit artikel een nieuwe theorie beschreven. Met deze nieuwe theorie en het daarbij horende vocabulaire kan er eindelijk effectief onderscheid gemaakt worden tussen de verschillende soorten niet-dader/niet-slachtoffers.

Dit werd dan ook direct gedaan door de theorie toe te passen op de casus van Amersfoort in de Tweede Wereldoorlog. De verschillende categorieën binnen de niet-dader/niet-slachtoffergroep, *intentionele medeplichtigen*, *niet-intentionele medeplichtigen* en

⁹⁰ Manuscript van 'Onze strijd in bezettingstijd 10.

⁹¹ Yad Vashem, 7995 Testimony of Menno Cohen 27:30-28:00.

⁹² Manuscript van 'Onze strijd in bezettingstijd.

⁹³ Yad Vashem, 7995 Testimony of Menno Cohen 22:07-24:41.

⁹⁴ Bloemhof, *Amersfoort '40-45'*, 97.

verzetslieden, werden als leidraad gebruikt voor dit onderzoek. Door middel van de subcategorieën binnen de drie categorieën, werd geen enkele soort binnen de niet-dader/niet-slachtoffergroep vergeten. De casus heeft een aantal dingen van de theorie bevestigd en een aantal zaken toegevoegd. Het komt vaak voor dat subcategorieën en zelfs hoofdcategorieën met elkaar overlappen. Voorbeelden hiervan zijn bijvoorbeeld te zien bij Schuringa, die tegelijkertijd bij het *grootschalige verzet* als bij het *georganiseerde verzet* ingedeeld kan worden, of bijvoorbeeld Cabalt die tegelijkertijd *collaborateur* en *begunstigde* is. Daarnaast is Cabalt ook *dader* te noemen. Dit is iets wat de theorie niet goed belicht. Namelijk dat ook *daders* en *slachtoffers* bij één of meerdere van de categorieën binnen de niet-dader/niet-slachtoffergroep ingedeeld kunnen worden. Dit blijkt ook uit de het voorbeeld van de vader van Menno Cohen die zowel tot de slachtoffergroep behoort als het *georganiseerde verzet*. Tevens kan er ook overlap plaatsvinden terwijl categorieën ver uit elkaar liggen. Een voorbeeld hiervan is dat een persoon zowel in de *grootschalige verzetsgroep* past, als in de groep van de *begunstigden*. Als categorieën overlappen, hoeft dit niet meteen te betekenen dat er een verschuiving optreedt, hoewel dat ook kan voorkomen. Bijvoorbeeld, wat in Schuringa's memoires is beschreven, Joden die plotseling uit een onderduikadres werden gezet. Op zo'n moment treedt een verschuiving op van het *grootschalige verzet* naar *collaborateur*.

Er zijn grote mogelijkheden voor de theorie en het bijbehorend vocabulaire. Een volgend onderzoek kan bijvoorbeeld de relaties tussen de verschillende categorieën blootleggen door op grote schaal onderzoek te doen. Door dit onderzoek te kwantificeren kunnen veel bruikbare data ontstaan. Daarnaast kan op dezelfde wijze onderzocht worden welke categorieën vaak overlappen en waartussen personen het meest verschuiven. Ook is er bij de theorie veel ruimte voor uitbreiding. Mocht er namelijk nog gedrag ontdekt worden bij personen binnen de niet-dader/niet-slachtoffergroep, die niet in één van de subcategorieën past, is het altijd mogelijk een extra subcategorie toe te voegen. Ondanks dat de theorie en het vocabulaire niet perfect is, heeft het grote potentie om meer inzichten te bieden in het gedrag en de invloed van niet-daders en niet-slachtoffers tijdens de Jodenvervolging.

Bronnen

Yad Vashem, 7995 Testimony of Menno Cohen, born in Amersfoort (Jerusalem 1994)

Archief Eemland, 0384-37, *Dagboek van K. Kaan, gemeentesecretaris van Amersfoort, 1940-1945*. (Amersfoort).

Archief Eemland, 0380-5, Manuscript van 'Onze strijd in bezettingstijd, in Amersfoort en omstreken' samengesteld door G. Schuringa en geschreven door L. van de Wey en M. van Gent, 1984. (Amersfoort).

Archief Eemland, 0384-22 t/m 25, Dagboeken van W.J. Vaatstra, met bijbehorende stukken, 1939-1949, [1952-1957], 2012 (Amersfoort).

Bibliografie

- Bloemhof, J. L. *Amersfoort '40-45'* bewerkt door J. van der Spek (2^e druk; Amersfoort 2005)
- Centraal Bureau voor de Statistiek. "Prijzen Toen En Nu," Oktober 12, 2020. <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/prijzen-toen-en-nu>.
- Croes, M. & Tammes, P. 'De lokale percentages overlevenden van de Jodenvervolging in Nederland'. *Groniek* 186:1 (2005): 437-457.
- Ehrenreich, R. M. & Cole, T. "The Perpetrator-Bystander-Victim Constellation: Rethinking Genocidal Relationships." *Human Organization* 64:3 (2005): 213–24.
- Fujii, L. A. 'Talk of the Town,' *Journal of Peace Research* 54:5 (2017) 661-673
- Fullbrook, M. "Bystanders: Catchall Concept, Alluring Alibi, or Crucial Clue?", in *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History* ed. Christina Morina and Krijn Thijs (New York/Oxford: Berghahn, 2019), 15-35.
- Kamp, J. & Legêne, S. & Rossum, M. & Rümke, S. *Geschiedenis Schrijven! Wegwijzer voor historici* (Amsterdam 2016).
- Romijn, P. "The War" in *Reappraising the History of the Jews in the Netherlands*, 2e editie, ed. J.C.H. Blom e.a. (Liverpool, 2021), 360-406.
- Roseman, M. "Surviving Memory: Truth and Inaccuracy in Holocaust Testimony," *The Journal of Holocaust Education* 8:1 (1999): 1-20
- Semelin, J. "The Notion of Social Reactivity: The French Case, 1942-1944," in *Probing the Limits of Categorization*, 224-246.
- Tec, N. "Diaries and Oral History: Some Methodological Considerations," *Religion and the Arts* 4:1 (2000): 87-95
- Ribbens, K. 'Zullen wij nog terugkeren.....' *De Jodenvervolging in Amersfoort tijdens de Tweede Wereld Oorlog* (Amersfoort 2002)
- Schlott, René, "Raul Hilberg and His "Discovery" of the Bystander", in *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History* ed. Christina Morina and Krijn Thijs (New York/Oxford: Berghahn, 2019), 36-51.
- Vos, M. 'Een bladzijde in de Amersfoortse joodsche geschiedenis zoo zwart als nog nimmer is voorgekomen: Betrokkenheid en het handelen van de gemeente Amersfoort bij de vervolging en ontrecting van joden tijdens de Tweede Wereldoorlog en in de jaren daarna' *Gemeente Amersfoort* (2023).